

การสัมมนาวิชาการประจำปี 2547

เรื่อง

เหลียวหลังแลหน้า: ยี่สิบปีเศรษฐกิจสังคมไทย

กลุ่มที่ 1

การเปลี่ยนแปลงของคนไทยและสภาพแวดล้อม

กลุ่มที่ 1.3 การเปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อมทางเศรษฐกิจ

ชราภาพของภาคเกษตร: อดีตและอนาคตของชนบทไทย

*The Ageing of Thai Agriculture:
Past and Prospects of the Rural Scene*

โดย

อัมมาร สยามวาลา

สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย

ร่วมจัดโดย

มูลนิธิชัยพัฒนา

สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ

สถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน

กระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

และ

มูลนิธิสถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย

สารบัญ

	หน้า
Executive Summary	v
1. การเปลี่ยนแปลงจากการที่แรงงานอายุน้อยออกจากภาคเกษตร.....	1
2. ผลกระทบต่อระบบการผลิตในภาคเกษตร.....	7
3. ผลกระทบต่อเศรษฐกิจชนบท.....	10
เอกสารอ้างอิง.....	11

THE AGEING OF THAI AGRICULTURE: PAST AND PROSPECTS OF THE RURAL SCENE

Ammar Siamwalla

Executive Summary

Quantitative analysis of changes in the Thai rural labour force indicates the following:

1. The movement of the Thai labour force from both the agricultural sector and the rural areas accelerated between 1989 and 1998. Most of the movement was among men and women in the 15-24 years old age group. The agricultural sector lost about half of its workers in this age group within these ten years.

2. More than half of these lost workers went to school, with a smaller part going to urban areas.

3. Regardless of the reasons for their departure, most of these young workers did not go back to the agriculture or the rural areas when they are somewhat older.

Consequently, farmers find labour to be increasingly short in supply, leading them to hire more foreign workers, and more importantly, to adopt many labour-saving techniques of production, including mechanization. The mechanization should in itself raise the limits on the optimal size of farms, which fact when combined with the departure of so many workers should lead to much larger-scaled farming. This has not taken place yet, because while the number of farm-workers have declined, those capable of being farm-operators have not. As a result, the average farm sizes have remained roughly the same. But as the wave of emigration of the 15-24 age group work itself through in the following fifteen years the number of people in the 35+ age group would begin to decline, leading to a fall in the number of recruits to the farm-operator occupation. Then, we can expect farm sizes to increase.

However, with the future rural population declining as a result of the departure of younger people, changes in farming can be expected and indeed some aspects could already be discerned. First among farm-operators, there is a bifurcation among those who take a somewhat more "professional" attitude to their work, on the lookout for better techniques of production; and those older farmers who continue with the traditional methods, and in many cases, dependent on remittances from their children. Over the years, we can expect this second group to pass from the scene and become less important. Farming would then be dominated by the

younger, more aggressive group farming larger plots of land, having a more pronounced commercial attitude.

Developments within the Thai agricultural sector, including mechanization, the use of more purchased inputs and the general increase in incomes, mean that the rural labour force could find more employment in non-agricultural sectors that service the farmers. In other words there is currently more division of labour within the rural areas, with more individuals specializing in non-farm activities such as house construction, beautician, barbers, or traders. However, with the emergence of the newer, more commercial group of farmers, richer but fewer in number, it is not certain that the non-farmers in the rural areas will prosper, as these newer richer farmers will have better access to urban areas, and therefore will be able to bypass the village suppliers of goods and services.

ชราภาพของภาคเกษตร: อดีตและอนาคตของชนบทไทย

อัมมาร สยามวาลา

ในช่วงยี่สิบปีที่ผ่านมา การขยายตัวอย่างรวดเร็วของเศรษฐกิจไทยที่เกิดขึ้นนั้นมีภาคอุตสาหกรรมเป็นตัวจักร การเปลี่ยนแปลงในช่วงยี่สิบปีนี้แตกต่างจากในช่วงยี่สิบปีก่อนหน้าที่ภาคเกษตรเป็นตัวจักรหลัก เมื่อพลวัตในทางเศรษฐกิจเปลี่ยนแปลงไปเช่นนี้ ผลกระทบต่อคนในภาคเกษตรก็ย่อมแตกต่างกันไป นอกจากนี้ เนื่องจากเกษตรกรรมเป็นกิจกรรมหลักในชนบท พลวัตที่เปลี่ยนแปลงไปย่อมส่งผลกระทบต่อสังคมชนบทด้วย การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวในสังคมชนบทได้มีการกล่าวขวัญกันอย่างกว้างขวาง สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทยเองก็ได้ใช้เวลาไม่น้อยกว่าถึงปัญหาของชนบทไทยในการสัมมนาประจำปี 2536 อันเป็นการสัมมนาที่เน้นการเปลี่ยนแปลงในสังคมไทยโดยรวม (Akin 1993: สมเกียรติ 2536)

บทความนี้จะไม่หยิบยกเอาปัญหาของสังคมชนบทไทยในวงกว้างมากกล่าวถึงอีก เพราะนอกจากงานของสถาบันฯ ในการสัมมนาครั้งนั้นแล้ว ก็มีการกล่าวถึงเรื่องนี้มาอย่างไม่ขาดสาย บทความนี้จะวิเคราะห์เพียงแต่บางมิติของการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น โดยเน้นข้อมูลเชิงปริมาณมากกว่าเชิงคุณภาพ มิติเชิงปริมาณนี้มีการศึกษาน้อยกว่ามิติเชิงคุณภาพ แต่ผู้เขียนคิดว่ามิติเชิงปริมาณมีความสำคัญไม่น้อยไปกว่ามิติเชิงคุณภาพ ที่สำคัญกว่านั้น มิติที่จะกล่าวถึงนั้นสามารถฉายภาพไปในอนาคตได้ โดยเริ่มจากการนำเสนอข้อเท็จจริงเชิงปริมาณบางประการเกี่ยวกับแรงงานในภาคเกษตรและภาคชนบทไทย¹

1. การเปลี่ยนแปลงจากการที่แรงงานอายุน้อยออกจากภาคเกษตร

ข้อเท็จจริงประการแรก: แรงงานจากภาคเกษตรและจากชนบทได้เคลื่อนย้ายออกในอัตราที่เร็วขึ้นในช่วงปี 2532 ถึง 2541 ผู้ที่เคลื่อนย้ายออกส่วนใหญ่เป็นคนหนุ่มสาวในวัย 15-34 ปี

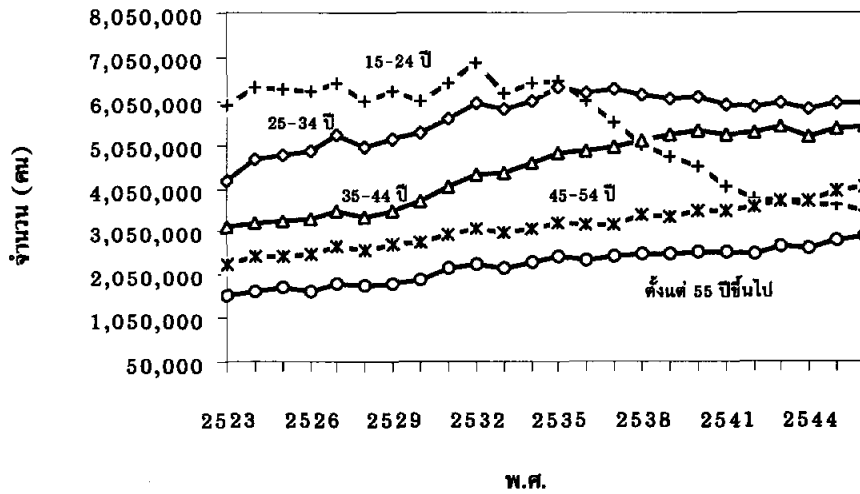
ภาพที่ 1 และ 2 แสดงให้เห็นการเปลี่ยนแปลงในจำนวนแรงงาน (ที่ทำงานอย่างน้อยสัปดาห์ละ 20 ชั่วโมง) ในภาคชนบท (ภาพที่ 1) และในภาคเกษตร (ภาพที่ 2) สิ่งที่น่าสังเกตคือจำนวนแรงงานที่ลดลงอย่างรวดเร็วของแรงงานวัย 15-24 โดยเฉพาะในช่วงตั้งแต่ประมาณปี 2532-34 จนถึงปี 2541 เมื่อเกิดวิกฤตแล้วการลดลงดังกล่าวก็ชะลอตัวลง

เป็นที่น่าสังเกตว่าจำนวนแรงงานตั้งแต่วัย 35 ปีเป็นต้นไปมิได้ลดลงเหมือนดังแรงงานในวัยต่ำกว่านั้น คงอยู่ในระดับใกล้เคียงกับในอดีต

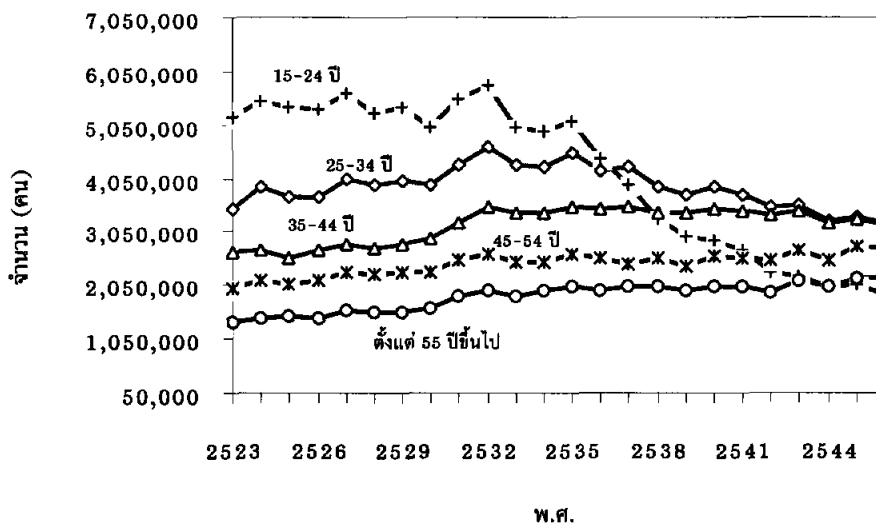
¹ ความแตกต่างระหว่างภาคเกษตรกับภาคชนบทของไทยสามารถดูได้จากอัมมาร (2542)

อึ่งภาพที่ 1 2 และ 3 แสดงถึงแรงงานรวมโดยมิได้แยกตามเพศ ทั้งนี้การเปลี่ยนแปลงระหว่างชายและหญิงมิได้แตกต่างกัน

ภาพที่ 1
แรงงานในชนบทที่ทำงานมากกว่าสัปดาห์ละ 20 ชั่วโมง
พ.ศ. 2523 ถึง 2546 จำแนกตามอายุ

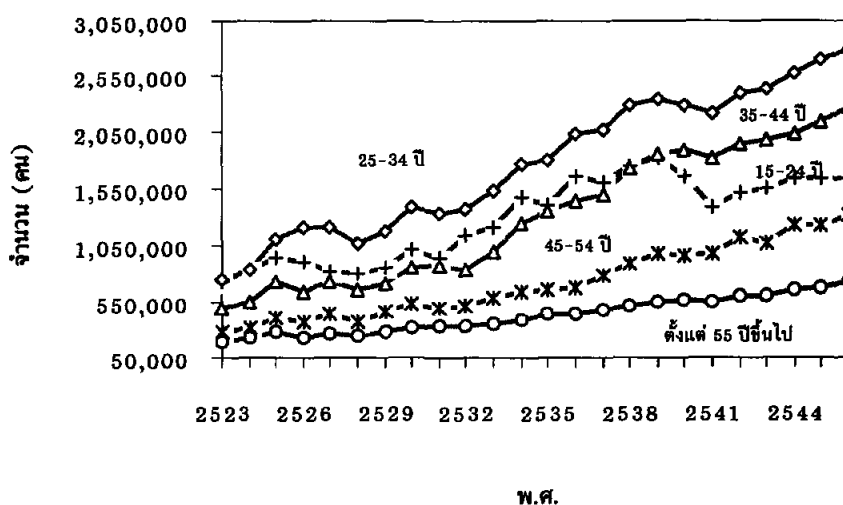
ภาพที่ 2
แรงงานในภาคเกษตรที่ทำงานมากกว่าสัปดาห์ละ 20 ชั่วโมง
พ.ศ. 2523 ถึง 2546 จำแนกตามอายุ

ภาพที่เสนอข้างต้นนี้แสดงถึงการเคลื่อนย้ายของแรงงานทั้งจากชนบทและจากภาคเกษตร ซึ่งมีลักษณะคล้ายคลึงกัน ถึงแม้ว่าแรงงานในภาคเกษตรจะเป็นแต่เพียงส่วนหนึ่งของแรงงานในชนบท แต่ก็

เป็นส่วนสำคัญ ถ้าเราพิจารณาแรงงานในภาคชนบทที่มีได้ทำงานในภาคเกษตร (ภาพที่ 3) ก็จะเห็นว่า แรงงานในส่วนนี้ขยายตัวในอัตราที่สูงกว่าในภาคเกษตร แม้กระทั่งแรงงานในวัย 15-24 ก็ยังขยายตัวอยู่ จนกระทั่งในช่วงวิกฤตจึงได้เริ่มลดลงบ้าง เป็นที่น่าสังเกตว่าทิศทางการเปลี่ยนแปลงระหว่างภาคเกษตร และนอกภาคเกษตรในชนบทจะสวนทางกัน กล่าวคือในช่วงฟองสบู่ แรงงานในภาคเกษตรจะลดลงแต่ แรงงานนอกภาคเกษตรในชนบทจะเพิ่มขึ้น แต่ในช่วงเศรษฐกิจตกต่ำ แรงงานในภาคเกษตรจะหยุดลดลง แต่แรงงานนอกภาคเกษตรในชนบทนั้นลดลง

ภาพที่ 3
แรงงานนอกภาคเกษตรในชนบทที่ทำงานมากกว่าสัปดาห์ละ 20 ชั่วโมง
พ.ศ. 2523 ถึง 2546 จำแนกตามอายุ

ข้อเท็จจริงประการที่สอง: ผู้ที่หายไปจากวัยทำงานในชนบทและจากภาคเกษตรนั้น มิได้ไปทำงานในเมืองแต่อย่างใด แต่ที่ลดลงส่วนใหญ่เป็นเพราะไปเรียนหนังสือ

ตารางที่ 1 แสดงให้เห็นการเปลี่ยนแปลงในกิจกรรมของประชากรวัย 15-24 ปีในชนบท ระหว่างปี 2532-2542 ซึ่งเป็นช่วงที่แรงงานในวัยนี้ที่ทำงานในภาคเกษตรลดลงมากเป็นพิเศษ จะเห็นได้ว่ากว่าครึ่งหนึ่งของแรงงานที่ลดลงไปจากภาคเกษตรได้ไปเรียนหนังสือ โดยยังมีได้ออกไปจากชนบท โปรดสังเกตว่า แรงงานที่ลดลงจากชนบทอย่างรวดเร็วนั้นเกิดขึ้นพร้อมๆ กับการขยายการศึกษาบังคับจากระดับประถมศึกษาเป็นระดับมัธยมศึกษาตอนต้นในปี 2535

เมื่อเป็นเช่นนี้จึงชวนให้ตั้งคำถามต่อไปว่า แล้วเกิดอะไรกับเมื่อคนหนุ่มสาวเหล่านี้สิ้นสุดการศึกษา เขาจะยังอยู่ในชนบทและทำงานในภาคเกษตรอีกต่อไปหรือไม่

ตารางที่ 1 การเปลี่ยนแปลงในประชากรวัย 15-24 ปีในชนบท ระหว่าง พ.ศ. 2532 และ พ.ศ. 2542
จำแนกตามประเภทกิจกรรม

	2532	2542	เปลี่ยนแปลง
จำนวนประชากรอายุ 15-24 ในชนบท	8,270,884	7,823,315	-447,569
แรงงานนอกภาคเกษตร	1,139,636	1,568,170	428,534
แรงงานภาคเกษตร	5,824,322	2,529,443	-3,294,879
ทำงานมากกว่า 20 ชั่วโมงต่อสัปดาห์	5,773,720	2,268,440	-3,505,281
ทำงาน 20 ชั่วโมงต่อสัปดาห์หรือต่ำกว่า	50,602	261,004	210,402
เรียนหนังสือ	708,829	2,449,989	1,741,160
หางานทำ	31,781	93,254	61,473
ไม่หางานแต่พร้อมที่จะทำงาน	78,668	232,467	153,799
รอดูกูกาล	48,934	50,130	1,197
อื่นๆ	438,715	899,862	461,147

ที่มา: สำนักงานสถิติแห่งชาติ การสำรวจภาวะการทำงานของประชากร

ข้อเท็จจริงประการที่สาม: ผู้ที่ย้ายออกจากภาคเกษตรในวัยหนุ่มสาว ไม่ว่าจะด้วยสาเหตุใด มักจะไม่ค่อยกลับมาทำงานในภาคเกษตร

ภาพที่ 4 5 6 และ 7 ที่เสนอเพื่อเป็นหลักฐานสำหรับข้อเท็จจริงดังกล่าวนั้นค่อนข้างซับซ้อน ภาพที่ 4 และ 5 แสดงถึงพฤติกรรมของผู้ที่ย้ายออกในปี 2523 ที่เป็นชาย (ภาพที่ 4) และเป็นหญิง (ภาพที่ 5) แกนนอนระบุอายุของกลุ่มบุคคลในปี 2523 เส้นที่มีเลข 0 กำกับอยู่หมายถึงการกระจายหรือจำนวนประชากรในกลุ่มอายุต่างๆ ในปีนั้น เส้นที่มีเลข +5 หรือ +10 กำกับอยู่แสดงสภาพในระยะ 5 หรือ 10 ปีถัดมา โดยติดตามคนที่อยู่ในรุ่นอายุ (cohort) เดียวกันในระยะต่อมา ในการพิจารณาภาพอาจเริ่มจากการกำหนดช่วงอายุที่เป็นจริงในปีนั้น (เส้น 0) หลังจากนั้นหากต้องการพิจารณาพลวัตหรือการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับคนรุ่นอายุดังกล่าวใน 5 10 15 หรือ 20 ปีถัดมา ก็พิจารณาได้โดยเปรียบเทียบระดับของเส้น 0 กับเส้น +5 +10 +15 หรือ +20 ตามที่ต้องการ (สำหรับการเปรียบเทียบระหว่างช่วงปีต่างๆ เช่น 5 ปีถัดไปกับ 10 ปีถัดไปก็ทำได้โดยใช้วิธีเดียวกันนี้) ดังเช่นในภาพที่ 4 หากจะพิจารณาหรือวัดจำนวนชายที่มีอายุ 20-24 ปีในปี 2523 ว่าในอีก 5 ปีข้างหน้าหรือปี 2528 นั้น จำนวนชายในรุ่นอายุดังกล่าว (ซึ่ง ณ ปี 2528 เขามีอายุ 25-29 ปี) เปลี่ยนแปลงไปอย่างไร สามารถทำได้โดยพิจารณาระดับความสูงของเส้น 0 กับเส้น +5 เปรียบเทียบกัน เช่นเดียวกันความสูงของเส้น +10 ก็แสดงจำนวนคนในรุ่นเดียวกันในปี 2533 (สิบปีหลังจากปี 2523) ความแตกต่างของเส้น 0 กับ เส้น +5 จะวัดการย้ายออกสุทธิของคนรุ่นต่างๆ ในช่วง 5 ปีระหว่าง 2523 และ 2528 เช่นเดียวกันความแตกต่างระหว่างเส้นคู่อื่นๆ ก็แสดงการย้ายออกสุทธิในช่วงที่เปรียบเทียบกัน

ภาพที่ 5 วัดปรากฏการณ์เดียวกันสำหรับหญิง โดยเริ่มดูจากรุ่นอายุในปี 2523 เช่นกัน ส่วนภาพที่ 6 และ 7 วัดปรากฏการณ์นี้ของชายและหญิง โดยเปลี่ยนเป็นดูจากรุ่นอายุในปี 2535 แทน

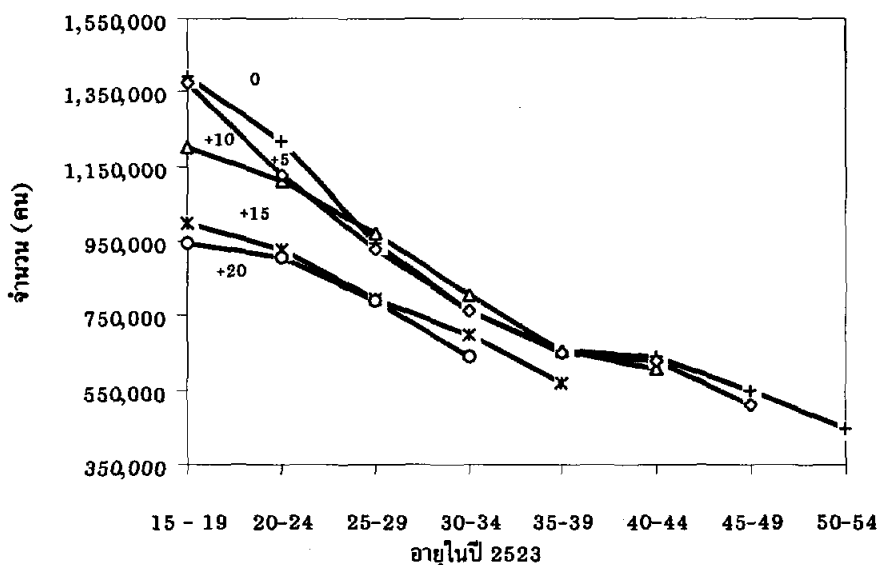
ถ้าพิจารณาจากภาพเหล่านี้แล้ว จะเห็นได้ว่า คนรุ่นที่มีอายุ 20-24 ปีในปี 2523 จะย้ายออกบ้าง ในช่วง 5 ปีถัดไป แต่คนที่เหลืออยู่จะไม่ย้ายออกอีกในช่วง 5-10 ปีหลังจากปี 2523 (เส้น +5 และ +10 จะ ซ้อนทับกัน) การย้ายออกจะเพิ่มอีกครั้งหนึ่งในช่วง 10-15 ปีถัดมา ซึ่งก็คือในช่วงที่บุคคลเหล่านี้มีอายุกว่า 30 ปีแล้ว อันเป็นกระแสนี้เนื่องจากการที่ฟองสบู่ระหว่างปี 2535-2539 เติบโตอย่างเต็มที่ แต่นอกจาก ช่วงฟองสบู่แล้ว โดยปกติผู้ที่มิอายุเกิน 35 ปีจะมีย้ายออกค่อนข้างน้อย

โดยทั่วไปแล้ว เส้น 0, +5, +10 ฯลฯ จะไม่ตัดกันหากมีแต่การย้ายออกโดยสุทธิ เส้นเหล่านี้ที่มีค่า บวกสูงกว่าก็จะอยู่ต่ำกว่าเส้นที่มีค่าบวกน้อยกว่าเสมอไป แต่หากมีการย้ายกลับ เส้นที่มีค่าบวกสูงกว่า อาจอยู่เหนือกว่าได้ในบางช่วง ถ้าพิจารณาภาพที่ 5 ก็จะได้เห็นว่าหญิงไทยอายุ 25-29 ปีที่ออกจากภาค เกษตรไปในช่วง 5 ปีหลังจากปี 2523 มีส่วนหนึ่งที่กลับมาในอีก 5 ปีต่อมา คือในระยะปี 2528-2533 แต่ ต่อมาเมื่อฟองสบู่เป่งบานก็ย้ายออกไปอีก โดยทั่วไปแล้ว การกลับมายังภาคเกษตรเป็นปรากฏการณ์ที่มี ก่อนข้างจำกัด และไม่เกิดขึ้นเลยในหมู่ชาย ยิ่งถ้าพิจารณาช่วงหนุ่มสาวที่ออกจากภาคเกษตรหลังปี 2535 จะพบว่าไม่กลับไปอีกเลย แม้กระทั่งในช่วงหลังวิกฤต

ปรากฏการณ์ที่น่าสังเกตอีกประการหนึ่งก็คือเกษตรกรที่มีอายุเกิน 35 แทบจะไม่มีมีการย้ายออก เลย กล่าวคือถ้าผู้ใดที่พ้นอยู่ในภาคเกษตรได้จนถึงอายุนั้น ก็จะอยู่ต่อไปจนหมดแรง

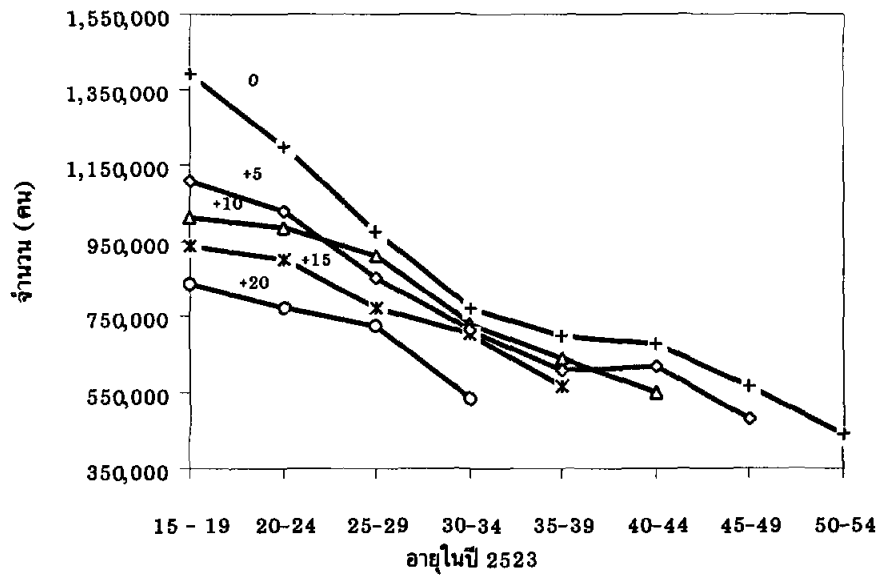
ภาพที่ 4

การเปรียบเทียบการเปลี่ยนแปลงของแรงงานชายรุ่นต่าง ๆ ปีฐาน 2523

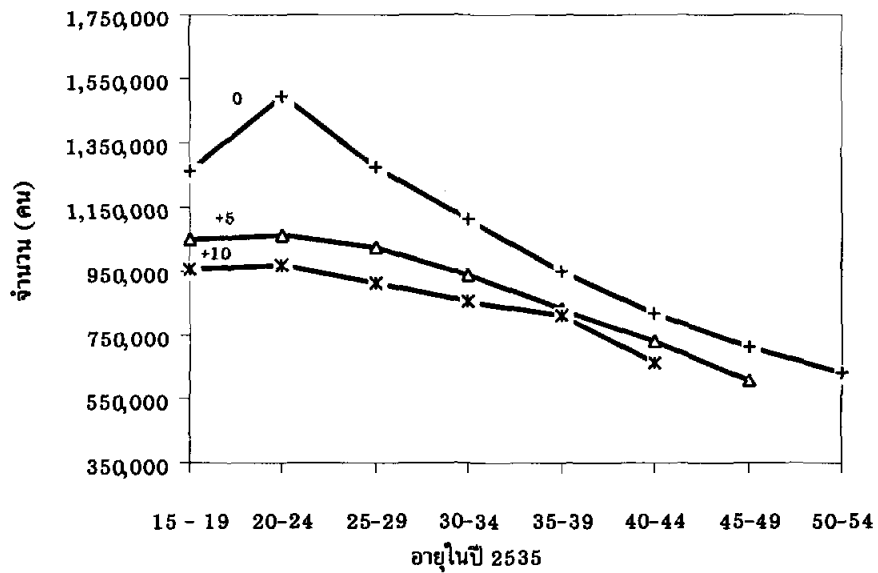
ภาพที่ 5

การเปรียบเทียบการเปลี่ยนแปลงของแรงงานหญิงรุ่นต่าง ๆ ปีฐาน 2523

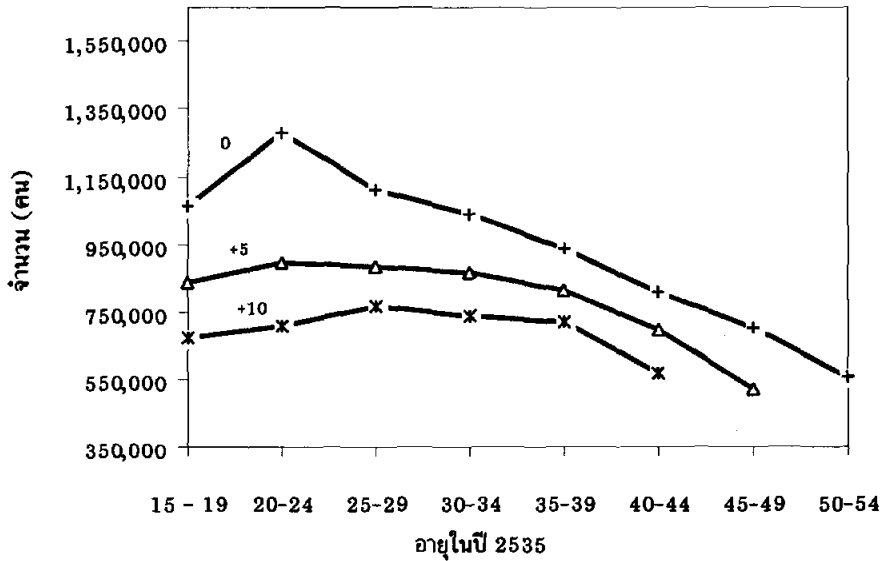

ภาพที่ 6

การเปรียบเทียบการเปลี่ยนแปลงของแรงงานชายรุ่นต่าง ๆ ปีฐาน 2535

ภาพที่ 7
การเปรียบเทียบการเปลี่ยนแปลงของแรงงานหญิงรุ่นต่าง ๆ ปีฐาน 2535

ผลพวงของการเคลื่อนย้ายแรงงานทั้งหมดนี้ก็คือ อายุเฉลี่ยของแรงงานในภาคเกษตรได้ค่อยๆ สูงขึ้นจากประมาณ 33 ปีในปี 2523 เป็น 40 ปีในปี 2545

2. ผลกระทบต่อระบบการผลิตในภาคเกษตร

การหลังไหลออกของแรงงานรุ่นหนุ่มสาวย่อมส่งผลกระทบต่อกระบวนการผลิตภาคเกษตร สิ่งที่ประจักษ์ชัดที่สุดอย่างน้อยก็ในช่วงฟองสบู่และมีผลสืบเนื่องมาจนปัจจุบัน คือสภาวะขาดแคลนแรงงานในภาคเกษตรอย่างรุนแรง ภาวะการขาดแคลนดังกล่าวได้รับการตอบสนองจากเกษตรกรในหลายด้าน แต่ที่จะนำเสนอในที่นี้มีสองส่วนที่ทำให้สังคมชนบทไทยเปลี่ยนแปลงไปอย่างมีนัยสำคัญ

ในส่วนแรก เกษตรกรไทยในบางที่บางแห่งได้หันไปใช้แรงงานจากต่างประเทศมาทดแทนแรงงานไทย ผู้เขียนเคยประมาณการจากข้อมูลภายในของสถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทยไว้ในปี 2542 ว่า มีแรงงานต่างชาติในภาคเกษตรประมาณ 400,000 คน (อัมมาร 2542) ถึงแม้ว่าในปัจจุบันตัวเลขจะเพิ่มขึ้นไปอีกบ้าง แต่ก็ยังห่างไกลจากแรงงานจากหนุ่มสาวไทยที่ออกไปจากภาคเกษตรกว่า 3.5 ล้านคน และต้องหากคนมาทดแทน

ในส่วนที่สองที่มีความสำคัญกว่าคือ เกษตรกรไทยได้ใช้เครื่องจักรและเทคโนโลยีเพื่อทุนการใช้แรงงาน การนำเอาเครื่องจักรและเทคโนโลยีมาใช้นั้น เกิดขึ้นมานานก่อนหน้าสภาพการขาดแคลนแรงงานที่รุนแรงขึ้นในช่วงหลังปี 2530 และได้ค่อยๆ วิวัฒนาการไปเป็นจุดๆ ในกระบวนการผลิตทั้งหมด ขึ้นอยู่

กันว่า ณ จุดนั้นในกระบวนการผลิตการขาดแคลนแรงงานจะรุนแรงเท่าใด และขึ้นอยู่กับความยากง่ายของการประดิษฐ์เครื่องจักรขึ้นมาใหม่ ตัวอย่างที่จะกล่าวถึงได้ในรายละเอียดก็คือในกระบวนการทำนา จุดเริ่มต้นที่มีการใช้เครื่องทุ่นแรงนั้นอยู่ในขั้นตอนการไถนา ก็ได้มีรถไถประเภทต่างๆ เข้ามาแทนที่ควาย การแทนที่นี้เริ่มต้นตั้งแต่ประมาณ พ.ศ.2515 เป็นต้นมาและบัดนี้ได้ขยายตัวไปจนเหลือนาเพียงไม่กี่แปลงในประเทศที่ยังใช้ควายไถนาอยู่ และควายก็หมดสภาพความเป็นสัตว์คู่ชีวิตของชาวนาอีกต่อไป ต่อมาก็มีการนำเอาวิธีทำนาค้นน้ำตมมาแทนการดำนา ซึ่งทำกันแพร่หลายในเขตที่มีชลประทานในภาคกลาง วิธีนี้มิได้ใช้เครื่องจักรกลแต่ใช้เคมีภัณฑ์คือยาปราบวัชพืชทดแทนแรงงานที่ต้องใช้ในการดำนา พร้อมกันนั้นก็มีการนำเครื่องนวดข้าวมาใช้ในช่วงเวลาเก็บเกี่ยวข้าว ซึ่งเป็นฤดูที่ชาวนามีภารกิจต้องทำหลายอย่างพร้อมๆ กัน ในกรณีที่ทำนามากกว่าหนึ่งครั้ง ภารกิจในการเก็บเกี่ยวข้าวนั้นคาบเกี่ยวกับการเตรียมดินสำหรับข้าวรุ่นต่อไปอีกด้วย ในยุคสุดท้ายคือในช่วงหลัง พ.ศ. 2535 เป็นต้นมาก็มีการใช้เครื่องจักรทดแทนแรงงานจำนวนมากที่เคยใช้ในการเก็บเกี่ยว

ในทางสังคมแล้ว กิจกรรมการเกษตรได้เลิกเป็นกิจกรรมที่ทำกันเป็นครอบครัว พร้อมๆ กันกับการทดแทนแรงงานด้วยเครื่องจักรกล ก็มีการทดแทนแรงงานภายในครอบครัวด้วยแรงงานรับจ้าง นอกจากนี้แล้ว การทำการเกษตรที่เดิมเคยเป็นกิจกรรมที่มูลค่าเพิ่มเกือบทั้งหมดตกแก่ครอบครัวเกษตรกร นอกจากแรงงานที่ต้องจ้างเข้ามาแล้ว ก็มีการใช้วัสดุที่ต้องหาซื้อมาจากข้างนอก ได้แก่ ปุ๋ย เชื้อเพลิง สำหรับเครื่องจักรกลต่างๆ หรือต้องจ้างเจ้าของเครื่องจักรกลเหล่านั้นมานวดข้าว หรือเก็บเกี่ยวข้าว เศรษฐกิจของชุมชนก็จำเป็นต้องใช้เงินเพิ่มขึ้น ความต้องการทุนหมุนเวียนก็มีมากขึ้น หากรัฐมิได้ตั้งธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธกส.) ขึ้นมาเพื่อจัดหาทุนหมุนเวียนให้แก่เกษตรกรแล้ว การขาดแคลนเงินทุนหมุนเวียนก็จะเป็นปัญหาใหญ่สำหรับเกษตรกร ด้วยเหตุนี้งานพื้นฐานของ ธกส. เป็นงานที่จำต้องมีการถนอมไว้อย่างดีต่อไป

ในการทำนา กระบวนการใช้วิธีการต่างๆ เพื่อทุ่นแรงงานนั้นมักจะเริ่มดำเนินการกันก่อนในพื้นที่ภาคกลาง ซึ่งเป็นพื้นที่ที่มีภาวะการขาดแคลนแรงงานก่อนภาคอื่นๆ และค่อยๆ แผ่ขยายไปยังพื้นที่เหล่านั้น ส่วนในการปลูกพืชไร่ กระบวนการทดแทนแรงงานก็ได้ด้อยไปกว่าในการทำนา และก็ได้ขยายตัวอย่างรวดเร็วเช่นเดียวกัน กรณีของไร่อ้อยที่มีภาวะการขาดแคลนคนตัดอ้อยที่ค่อนข้างรุนแรงมาโดยตลอด จนต้องนำเอาแรงงานจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือมาอย่างไรในภาคกลางเป็นปีละจำนวนมาก ในที่สุดวิธีการแก้ปัญหาส่วนหนึ่งก็ด้วยการย้ายพื้นที่เพาะปลูกจากภาคกลางไปภาคตะวันออกเฉียงเหนือต่างๆ ที่ดูจะด้อยในด้านดินฟ้าอากาศกว่าพื้นที่เดิมในลุ่มน้ำแม่กลอง

ผลกระทบที่สำคัญที่สุดจากการตอบสนองการขาดแคลนแรงงานด้วยการใช้เครื่องจักรและเทคโนโลยีแทนก็คือ การลดขีดจำกัดในการทำไร่ทำนาของเกษตรกรแต่ละราย และสามารถเอื้อให้เกษตรกรสามารถขยายพื้นที่เพาะปลูกของตนได้ ส่วนนี้จะมีผลในระยะยาวต่อโครงสร้างการผลิตสินค้าเกษตรของประเทศไทย

ความจริงแล้วการที่คนรุ่นหนุ่มสาวออกไปจากภาคเกษตรนั้น ในตัวมันเองน่าจะยุติปัญหาการแบ่งขนาดของฟาร์มให้เล็กลงอย่างที่เกิดขึ้นมาตลอดระยะเวลาหลังสงครามโลกครั้งที่สอง และควรจะทำให้ขนาดของฟาร์มใหญ่ขึ้นได้ หรืออย่างน้อยก็ทำให้ฟาร์มขนาดใหญ่มีจำนวนมากขึ้น ผลดังกล่าวนี้ยังไม่เกิดขึ้น แต่พอจะสันนิษฐานได้ว่ากำลังจะเกิดขึ้น ดังจะเห็นได้จากข้อมูลในตารางที่ 2

ตารางที่ 2 สัดส่วนของพื้นที่ทำการเกษตรที่เป็นที่ถือครองเกินกว่า 60 ไร่ พ.ศ. 2521 2536 และ 2546

(ร้อยละ)

ลักษณะการใช้ที่ดิน	พ.ศ. 2521	พ.ศ. 2536	พ.ศ. 2546
ปลูกข้าว	20.6	16.1	16.3
ปลูกพืชไร่	34.2	35.6	42.5
ปลูกยางพารา	27.8	30.3	26.9

ที่มา: สำนักงานสถิติแห่งชาติ สัมภาษณ์เกษตรกร พ.ศ. 2521 และ พ.ศ. 2536

สำนักงานสถิติแห่งชาติ รายงานผลล่วงหน้า สัมภาษณ์เกษตรกร พ.ศ. 2546

เหตุที่การขยายของพื้นที่แต่ละฟาร์มเกิดขึ้นล่าช้ากว่าการหลั่งไหลออกของแรงงานก็เพราะว่าแรงงานที่ออกไปจากภาคเกษตรนั้นเป็นแรงงานของคนในวัยหนุ่มสาวเสียส่วนใหญ่ คนวัยนี้จะไม่อยู่ในฐานะที่จะเป็นผู้ประกอบการเอง ถึงแม้ว่าจะยังอยู่ในภาคเกษตรต่อไป เขาก็จะเป็นแรงงานภายในครอบครัวที่มีบิดามารดาเป็นผู้ประกอบการ หรือมีเงินนั้นก็ไปเป็นแรงงานรับจ้าง คนเหล่านี้จะเข้ามาเป็นผู้ประกอบการได้ก็ต้องอายุประมาณ 35 ปีขึ้นไป ดังนั้นการลดลงอย่างมากของแรงงานวัย 15-24 หลังต้นทศวรรษ 2530 จะเริ่มมีผลต่อขนาดของฟาร์มประมาณ 10-15 ปีหลังจากคนเหล่านี้ออกไปจากภาคเกษตร ซึ่งเป็นช่วงประมาณตั้งแต่ปัจจุบันเป็นต้นไป

ดังนั้นแนวโน้มสำหรับภาคเกษตรในอนาคตจึงเป็นอนาคตของฟาร์มที่มีขนาดใหญ่ขึ้น มีการบริหารจัดการเชิงพาณิชย์มากขึ้น หรือถ้าใช้ศัพท์จากวงการธุรกิจก็คือมีการบริหารแบบมืออาชีพมากขึ้น ความจริงแล้ว แม้กระทั่งในปัจจุบันก็พอจะสังเกตเห็นได้ว่าเกษตรกรในประเทศไทยนั้นแบ่งออกได้เป็นสองกลุ่มใหญ่ ๆ กลุ่มแรกเป็นเกษตรกรผู้สูงอายุที่ลูกหลานได้ย้ายออกไปจากบ้าน (หรือหมู่บ้าน) แล้ว และก็หาเลี้ยงชีพจากการเกษตรแบบพอยังชีพ และอาศัยรายได้จากลูกหลานที่ (อาจ) ส่งกลับรายได้จากนอกภาคเกษตร เกษตรกรเหล่านี้จะเป็นองค์ประกอบที่สำคัญของคนยากจนในประเทศไทย สำหรับผู้ที่มีที่ดินก็อาจให้ผู้อื่นเช่า ถ้ามีทรัพย์สินก็อาจเปิดร้านค้าบ้าง อย่างไรก็ตามในแง่ของผลิตผลทางเกษตรกรรมแล้ว กลุ่มนี้มีความสำคัญน้อยลง และจะน้อยลงเป็นลำดับ

แต่มีเกษตรกรอีกกลุ่มหนึ่งซึ่งเริ่มมีความสำคัญมากขึ้น คือเกษตรกรที่ทำการเกษตรเป็นหลัก และพยายามชวนหาเทคโนโลยี “ใหม่ ๆ” มาใช้ในการเพาะปลูก งานศึกษาของกลุ่มนักวิจัยที่รวบรวมไว้ใน Molle and Thippawal (2003) ได้พรรณาถึงการเปลี่ยนแปลงเช่นนี้ในที่ราบภาคกลางของประเทศไทยอย่างละเอียด เทคโนโลยีใหม่ ๆ ที่ว่านี้ไม่จำเป็นต้องเป็นเทคโนโลยีที่ใช้พันธุ์พืชแบบสมัยใหม่หรือใช้ปุ๋ย ใช้สารเคมีเสมอไป แต่อาจเป็นเกษตรกรที่สนใจใช้วิธีเพาะปลูกตามแนวทฤษฎีใหม่ของ

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว หรือสนใจปลูกพืชปลอดสารพิษเพื่อส่งออกต่างประเทศ คาดได้ว่าบทบาทของเกษตรกรประเภทมืออาชีพเหล่านี้จะโดดเด่นขึ้นในอีกยี่สิบปีข้างหน้า

แต่บทบาทที่โดดเด่นดังกล่าวอยู่ภายใต้เงื่อนไขที่ว่า จำนวนเกษตรกรจะลดลงอย่างมีนัยสำคัญและอย่างแน่นอน และถึงแม้ว่าเกษตรกรเหล่านี้ต้องอาศัยแรงงานรับจ้างจากผู้อื่นนอกครอบครัวของตนเอง แต่ปริมาณการจ้างงานในภาคเกษตรจะไม่มากพอที่จะเป็นที่พึ่งของคนในชนบทได้อย่างแต่ก่อน

3. ผลกระทบต่อเศรษฐกิจชนบท

การเปลี่ยนแปลงต่างๆ ทั้งที่เกิดขึ้นแล้ว และที่คาดว่าจะเกิดขึ้นเป็นส่วนหนึ่งของวิวัฒนาการอันยาวนาน ที่คนในชนบททำมาหากินด้วยการใช้แรงงานภายในครอบครัว เพื่อได้มาซึ่งอาหารเพื่อบริโภคและเพื่อขาย หลายสิ่งที่เป็นสินค้าหรือบริการที่ปัจจุบันซื้อจากผู้อื่น อาทิเช่น การสร้างที่อยู่อาศัย บริการตัดผม เสริมสวย เดิมก็ทำกันเองภายในครอบครัวหรือภายในหมู่บ้าน ในบางกรณีก็ด้วยการลงแขก ในอดีตจึงมีผู้ที่มี “อาชีพ” รับเหมาก่อสร้าง หรือตัดผม เสริมสวยน้อยมาก ในปัจจุบัน กิจกรรมและการบริการต่างๆ เหล่านี้ได้กลายเป็นกิจกรรมที่คนในหมู่บ้านจำนวนมากทำเป็นอาชีพหลัก นอกจากนี้ยังมีอาชีพใหม่ๆ เกิดขึ้นซึ่งแต่ก่อนนี้ไม่มีอุปสงค์เพียงพอที่จะให้คนเลือกทำอาชีพเหล่านี้ อาทิเช่น การซ่อมแซมรถจักรยานยนต์หรือเครื่องจักรกลการเกษตร การค้าปลีก ด้วยเหตุนี้ ไม่เฉพาะแต่สัดส่วนที่เป็นเกษตรกรจะลดลงเมื่อเทียบกับประชากรไทยโดยรวมเท่านั้น แต่ลดลงเมื่อเทียบกับประชากรในชนบทด้วย (อัมมาร 2542)

“อาชีพ” อีกอาชีพหนึ่งคือการเป็นแรงงานรับจ้างในภาคเกษตร อาชีพนี้จะมีแรงงานต่างชาติเป็นส่วนสำคัญ สัดส่วนของครัวเรือนที่ประกอบด้วยลูกจ้างในภาคเกษตรในเขตภาคกลางอยู่ในระดับประมาณร้อยละ 20 ของครัวเรือนทั้งหมดที่อาศัยอยู่ในชนบท (Molle and Thippawal 2003:95) ถ้ารวมภาคอื่นๆ ด้วยแล้ว ตัวเลขดังกล่าวจะลดลงเหลือประมาณร้อยละ 10-15 เป็นที่น่าสังเกตว่าลูกจ้างเหล่านี้จะทำงานสวนผักและผลไม้ใกล้เมืองเป็นจำนวนมาก เพราะเกษตรกรที่มีรายได้สูงเท่านั้นที่จะจ้างลูกจ้างเป็นประจำ

แต่การที่ประชาชนในชนบทจะมีอาชีพที่หลากหลายขึ้นกว่าเดิมนั้น มิได้หมายความว่า เศรษฐกิจชนบทจะพึ่งพิงพลวัตของภาคเกษตรน้อยลง แม้กระทั่งในปัจจุบัน ภาคเกษตรก็ยังเป็นตัวจักรหลักของชนบท แม้กระทั่งอาชีพใหม่ๆ ที่เกิดขึ้นในหมู่บ้านนั้น จะรุ่งเรืองอยู่ได้ก็ต่อเมื่อภาคเกษตรยังรุ่งเรืองอยู่ เพราะภาคเกษตรเป็นภาคที่นำเงินเข้าหมู่บ้าน

ในสมัยเดิมนั้น ชนบทไทยเป็นศูนย์กลางการผลิตที่สำคัญของประเทศ แต่ในปัจจุบัน เมื่อมีเกษตรกร (รุ่นเก่า) ที่มีอายุมากขึ้น และไม่สามารผลิตสินค้าเกษตรได้เพียงพอที่จะเลี้ยงตัวเองได้อย่างเต็มที่เหมือนเดิม แต่ต้องอาศัยเงินที่ส่งมาจากลูกหลานที่ทำงานในเมืองอยู่ส่วนหนึ่ง ชนบทไทยก็ลดบทบาทในการผลิตลง มีการบริโภคมากขึ้น แต่ยังไม่ถึงขั้นที่จะเป็นศูนย์กลางการบริโภคแต่ฝ่ายเดียว เพราะยังมีคนรุ่นใหม่เข้ามาแทนที่ คนรุ่นใหม่ (หมายความว่าเกษตรกรที่ปัจจุบันอายุประมาณ 35 ปี) ที่

เข้ามาแทนที่นั้น นับวันจะมีจำนวนน้อยลง แต่น่าจะเป็นผู้ที่มีการศึกษาสูงกว่าเพราะทำการเกษตรแบบ “มืออาชีพ” ที่น่าจะให้รายได้เหนือกว่าระดับเฉลี่ยของเกษตรกรในปัจจุบันมาก ทว่าเกษตรกรรุ่นใหม่เหล่านี้ไม่จำเป็นต้องจับจ่ายใช้สอยเงินของคนในหมู่บ้าน เพราะมีโอกาสสูงที่วิถีชีวิตของเขาจะผูกพันกับเมืองมากกว่าหมู่บ้านของตน เนื่องจากการเข้าออกหมู่บ้านจะเป็นไปได้โดยสะดวก เพราะคนเหล่านี้จะมีรถยนต์เป็นของตัวเองมากขึ้น ผู้ที่มีอาชีพอื่นในหมู่บ้านคงต้องอาศัยกำลังซื้อจากลูกจ้างของเกษตรกรรุ่นใหม่เหล่านี้

ดังนั้น ถ้าจะเสี่ยงพยากรณ์สถานการณ์ในอนาคตของชนบทไทยก็กล่าวได้ว่า ชนบทไทยจะมีประชากรลดลง และจะลดลงอย่างรวดเร็วในอีกสิบปีข้างหน้า แต่น่าจะมีฐานะความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น ดีขึ้นสมการที่เป็นสมมติฐานหลักของการเมืองไทย คือ ชนบท = เกษตรกรรม = ความยากจน น่าจะเป็นจริงน้อยลง อย่างน้อยก็ในส่วนที่ระบุว่าชนบทหรือเกษตรกรแล้วต้องยากจน แต่ผู้เขียนเองคิดว่าชนบทจะกลับไปมีลักษณะเป็นชนบทเกษตรล้วนๆ มากขึ้น ต่างจากในปัจจุบันที่ชนบทไทยมีอาชีพที่หลากหลายพอสมควร

เอกสารอ้างอิง

- สมเกียรติ วันทะนะ. 2536. *นโยบายสังคมสำหรับประเทศไทย*. รายงานประกอบการประชุมวิชาการประจำปี 2536 ปัญหาท้าทายของสังคมไทย: ใครจะได้อะไร? อย่างไร? จัดขึ้น ณ วันที่ 10-11 ธันวาคม 2536 โรงแรมแอมบาสเดอร์ซิตี จอมเทียน จังหวัดชลบุรี. กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย.
- อัมมาร สยามวาลา. 2542. “อนาคตของเกษตรกรรมและของอุตสาหกรรมเกษตร” หน้า 201-226 ใน *ครบรอบ 60 ปี อาจารย์อัมมาร*. กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย.
- Akin Rabibhadana. 1993. *Social Inequity: A Source of Conflict in the Future, Synthesis Report Volume IV*. Proceedings of the 1993 TDRI Year-End Conference on Who Gets What and How? Challenges for the Future. Bangkok: Thailand Development Research Institute.
- Francois Molle, and Thippawal Srijantr, eds. 2003. *Thailand's Rice Bowl: Perspectives on Agricultural and Social Change in the Chao Phraya Delta*. Studies in Contemporary Thailand No. 12 Series Editor: Erik Cohen. Bangkok: White Lotus Press.